

Οι ερειπωμένες εκκλησίες ως τόποι μνήμης του Β' Παγκόσμιου Πολέμου: το ευρωπαϊκό πλαίσιο και η ελληνική περίπτωση

Δημήτρης Κλουκίνας

Νομισματικό Μουσείο, dkloukinas@culture.gr

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τους τρόπους διαχείρισης των εκκλησιών που καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Μετά από μια σύνθεση των δεδομένων από τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, ακολουθεί η αναφορά στο ελληνικό παράδειγμα, με βασική μελέτη περίπτωσης την ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Νικολάου Σπερχειάδας. Τα ερείπια του ναού εγγράφηκαν πρόσφατα στον εθνικό κατάλογο μνημείων και ιστορικών τόπων. Η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει ομοιότητες και σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα παραδείγματα από τον ευρωπαϊκό χώρο. Οι ομοιότητες αφορούν τις επιλογές ανάδειξης και τον τρόπο με τον οποίο οι ερειπωμένες εκκλησίες λειτουργούν ως ενσάρκωση της τοπικής ιστορίας και ως σύμβολα του συλλογικού τραύματος. Οι διαφορές αφορούν στο ιστορικό πλαίσιο της μνημειοποίησης και γίνονται καλύτερα αντιληπτές υπό το πρίσμα των εννοιών του «περιβάλλοντος μνήμης» (*milieux de mémoire*) και του «τόπου μνήμης» (*lieux de mémoire*).

Λέξεις – κλειδιά: ερειπωμένες εκκλησίες, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, τόπος μνήμης, Άγιος Νικόλαος Σπερχειάδας

Ruined churches as memory sites of World War II: the European context and the Greek case

Dimitris Kloukinas

Numismatic Museum (Athens, Greece), dkloukinas@culture.gr

Abstract

The present paper examines the various ways in which the ruined churches of World War II were managed as memory sites. After synthesising the evidence deriving from the wider European context, the focus turns to the Greek case, especially the ruined church of Aghios Nikolaos at Spercheiada (Phthiotis, Central Greece). The ruins of the latter church were recently inscribed into the national catalogue of monuments and memory sites. The Greek case presents similarities with, but also significant differences to its European counterparts. Their similarities lie in how ruined churches embody local history and become symbols of communal trauma. Differences refer to the historical context of their management and are better understood when the concepts of *milieux de mémoire* and *lieux de mémoire* are employed.

Keywords: ruined churches, World War II, memory site, Aghios Nikolaos – Spercheiada Greece

Εισαγωγή

Οι πόλεμοι του αιώνα που χαρακτηρίστηκε ως «Εποχή των Ακρών» (Hobsbawm 1994) συνοδεύτηκαν από την ισχυρή κρατική παρέμβαση στη δημόσια μνήμη μέσω της παραγωγής μνημονικών τόπων. Σε αυτούς περιλαμβάνονται μνημεία πεσόντων, στρατιωτικά κοιμητήρια, κενοτάφια, πεδία μαχών κ.ά. (Winter 1998, Bevernage & Wouters 2018: 12). Το γεγονός οφείλεται, ως ένα βαθμό, στην πρωτόγνωρη εμπειρία του μαζικού θανάτου που βίωσαν οι ευρωπαϊκές, και όχι μόνο, κοινωνίες, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων συγκρούσεων. Έχει υποστηριχθεί (Enzo 2016: 123), ότι ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος βαναυσοποίησε και εξοικείωσε τις κοινωνίες με τη βιομηχανική σφαγή. Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η βία και ο θάνατος εξαπλώθηκαν πέρα από τα πεδία των μαχών και εισχώρησαν ακόμη περισσότερο στο καθημερινό οικιστικό περιβάλλον, πλήττοντας ποικιλοτρόπως τον άμαχο πληθυσμό.

Τα πολεμικά μνημεία που αναδύθηκαν κατά τον 20ό αιώνα μνημονεύουν, σε μεγάλο βαθμό, τα κενά και τις απουσίες. Στην περίπτωση του Μεγάλου Πολέμου, μνημονεύουν το έμφυχο κενό που άφησαν στις πατρίδες τους οι εκατοντάδες χιλιάδες νεκροί στρατιώτες, και έχει συνδεθεί με την ανάδυση της «λατρείας των πεσόντων» (Mosse 1990). Οι συνέπειες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου προσέθεσαν στο μνημονικό ρεπερτόριο τα κενά που άφησαν στο αστικό τοπίο και στην ύπαιθρο οι βομβαρδισμοί και οι εχθροπραξίες (Moshenska 2015: 79, Larkham 2020: 52). Καθοριστικός, ως προς αυτό, υπήρξε ο ρόλος των πρακτικών αντιποίνων και των νέων τεχνολογιών πολέμου, όπως οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί,¹ το βαρύ πυροβολικό και η χρήση αρμάτων μάχης και φλογοβόλων. Είναι χαρακτηριστικό, ότι οι πολιτικές αστικής αναγέννησης των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών επικεντρώθηκαν στην εκκαθάριση και αναδόμηση του κατεστραμμένου και υποβαθμισμένου οικιστικού αποθέματος (Καυκάλας κ.ά. 2015: 118).

Αναφορικά με τα ίδια τα ερείπια, συντελέσθηκε σταδιακά η απομάκρυνση από έναν αποστασιοποιημένο τρόπο θέασής τους ως τα κατάλοιπα ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος στο πνεύμα του ρομαντισμού του 18ου και 19ου αιώνα (βλ. Macaulay 1953). Παρότι η τάση αισθητικοποίησης δεν εκλείπει πλήρως (Elżanowski 2010), τα εκτεταμένα ερείπια κτηρίων και υποδομών συνδέθηκαν στο εξής άρρηκτα με τη μορφή του μεταπολεμικού αστικού τοπίου και αποτέλεσαν συχνά αλληγορίες του συλλογικού τραύματος. Σε αυτό συντέλεσε, ως ένα βαθμό, και η μαζική φωτογραφική και κινηματογραφική αναπαραγωγή της εικόνας τους (Moshenska 2010: 12, Komska 2011: 162-163). Έχει επισημανθεί (Κοτιώνης 2001: 76), ότι αυτή ακριβώς η επεξεργασία της εικόνας των ερειπίων οδήγησε σε μία αισθητική απογύμνωσης της κτηριακής μορφής και ανάδειξης του σκελετού του κτηρίου στην μεταπολεμική αρχιτεκτονική.

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται ένα συγκεκριμένο τύπο ερειπίων, τις εκκλησίες που καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια βομβαρδισμών ή αντιποίνων, καθώς και τις διαδικασίες ένταξής τους στο μεταπολεμικό μνημονικό τοπίο. Τα παραδείγματα που εξετάζονται εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία εκείνων των μνημείων που συνδέονται με δύσκολες ή τραυματικές εμπειρίες και έχουν περιγραφεί ως «αρνητική» (Meskell 2002: 558) ή «τραυματική» (Pantzou 2011: 192) πολιτιστική κληρονομιά. Η ιδιαιτερότητα, ωστόσο, της συγκεκριμένης υποκατηγορίας έγκειται στο προϋπάρχον θρησκευτικό/συμβολικό περιεχόμενο των μνημείων και στις κοινωνικοποιητικές λειτουργίες που η εκκλησία, με την έννοια τόσο του χωρικού πλαισίου όσο και της «ηθικής κοινότητας» (sensu Durkheim 1912: 65), επιτελεί στις παραδοσιακές κοινωνίες. Ο ρόλος των καθεδρικών και ενοριακών ναών ως κεντρικών φορέων της κοινωνικής ζωής, καθιστά τη διαχείριση των ερειπίων τους άμεσα συνυφασμένη με τους τρόπους που η εκάστοτε κοινότητα επιλέγει να επουλώσει τα τραύματά της, να διαπραγματευτεί την ταυτότητά της και να οραματιστεί το μέλλον.

Βασική επιδίωξη του άρθρου είναι να προσφέρει επιπλέον οπτικές στην ευρύτερη συζήτηση γύρω από τη διαχείριση της τραυματικής, δύσκολης ή αμφισβητούμενης πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία συγκεντρώνει ένα διαρκώς αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον (βλ. Silverman 2011, Benardou & Droumprouki 2022, Solomon 2022). Στόχος είναι να αναδειχθούν οι διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς τη διαχείριση των κατεστραμμένων εκκλησιών, ο δυναμικός χαρακτήρας των ερειπίων τους, καθώς και η συνύφανσή τους με τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα. Με αφορμή το πληρέστερα ερευνημένο ευρωπαϊκό πλαίσιο, επιχειρείται η ανάλυση του ελληνικού παραδείγματος. Η αναζήτηση στον εθνικό κατάλογο μνημείων και η ευρύτερη διαδικτυακή αναζήτηση απέδωσε δύο περιπτώσεις ναών που αναδείχθηκαν σχετικά πρόσφατα στην ερειπιώδη τους μορφή ως μνημονικοί τόποι, το ναό του Αγίου Νικολάου στη Σπερχειάδα Φθιώτιδας και το ναό του Αγίου Νικολάου στους Ασπράγγελους Ιωαννίνων.² Ο περιορισμένος αριθμός μνημείων που μπορούν να ενταχθούν στην υπό εξέταση κατηγορία, παρότι θέτει δυσκολίες, συνδέεται με τις γενικότερες πρακτικές διαχείρισης της μνήμης της δεκαετίας του 1940 στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Η μεταπολεμική διαχείριση των πολεμικών ερειπίων στην Ευρώπη

Τα πολεμικά ερείπια του 20ού αιώνα παρέχουν ενοποιητικά αφηγήματα, λειτουργούν ως υπόμνηση του παρελθόντος και «σωματοποιούν» τα συλλογικά τραύματα (Cole 2006). Ιδιαίτερη σημασία αποκτούν εκείνοι οι αρχιτεκτονικοί τύποι, όπως μνημεία, ιεροί χώροι και κτήρια πολιτιστικής κληρονομιάς, που καταστρέφονται σκόπιμα

Εικόνα 1: Άποψη ερειπίων στην μαρτυρική πόλη Oradour-sur-Glane στην Γαλλία (Wikimedia commons, φωτογραφία: DennisNilsson, άδεια χρήσης: publicdomain)

κατά τη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων ή αντιποίνων. Σε αντίθεση με τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς που πλήττουν το τοπίο αδιάκριτα, οι καταστροφές αυτές αποσκοπούν στο σβήσιμο της ιστορίας, της μνήμης και της ταυτότητας μιας κοινότητας (Bevan 2006: 8). Είναι, άλλωστε, η καταστροφή μνημείων κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων συγκρούσεων που οδήγησε στη σύναψη της Σύμβασης της Χάγης για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις στη διαχείριση των πολεμικών ερειπίων κυμαίνονται από την εκκαθάριση και ανακύκλωση των υλικών κατάρρευσης έως την πλήρη αποκατάσταση ή ακριβή αντιγραφή των αρχικών κατασκευών (Moshenska 2015: 80). Συχνά, η βασική πρόκληση είναι να βρεθεί η κατάλληλη ισορροπία μεταξύ της μνημόνευσης του τραυματικού παρελθόντος και της προβολής μιας ελπιδοφόρας προοπτικής για το μέλλον (Morel 2012). Επισημαίνεται, πάντως, ότι τόσο η καταστροφή και εκκαθάριση του χώρου, όσο και η διατήρηση ή ανοικοδόμηση ενός κτηρίου, μπορούν να αξιοποιηθούν εξίσου σε συμβολικό επίπεδο για την προώθηση της επίσημης μνήμης ή για την επιβολή της «οργανωμένης λήθης» (Connerton 1989).

Αντιπροσωπευτική ως προς τη διαχείριση και εργαλειοποίηση του τραύματος είναι η περίπτωση της κωμόπολης Oradour-sur-Glane στην κεντροδυτική Γαλλία, που καταστράφηκε ολοσχερώς κατά τη διάρκεια γερμανικής επιδρομής στις 10 Ιουνίου 1944. Παράλληλα με τη μεταφορά του οικισμού, αποφασίστηκε η διατήρηση των καταλοίπων της καταστροφής και η στερέωση των ερειπωμένων δημόσιων κτηρίων και οικιών (Εικ. 1), προκειμένου να παρέχουν μια αίσθηση αυθεντικότητας στον χώρο.³

Παρότι η διατήρηση των ερειπίων της Oradour υπήρξε αίτημα μιας «από τα κάτω» κίνησης (Farmer 1995: 33-34), η επίσημη κήρυξη της κωμόπολης σε ιστορικό μνημείο (1946) συνδέεται με την επιθυμία του γαλλικού κράτους να αναδείξει ένα αρχετυπικό σύμβολο της σύγκρουσης, το οποίο θα γεφύρωνε εν μέρει την απόσταση μεταξύ της Αντίστασης και της Συνεργασίας (καθεστώς Vichy),⁴ θα μείωνε τις εσωτερικές αντιθέσεις και θα επανέφερε μέρος της απολεσθείσας εθνικής αξιοπρέπειας (Farmer 1995: 33, Stone 2004: 132). Στα αμέσως επόμενα χρόνια, η κωμόπολη έγινε το επίκεντρο πολιτικών εκδηλώσεων από προσκείμενες στον στρατηγό de Gaulle ομάδες και άλλες συλλογικότητες (Moshenska 2015: 85). Κατά την περίοδο 1949-1953, η κομμουνιστική τοπική αυτοδιοίκηση θέλησε να αναδείξει την Oradour ως παγκόσμιο σύμβολο ειρήνης και να αξιοποιήσει τη μνήμη του τραύματος για να αντιτεθεί στον επανεξοπλισμό της Δυτικής Γερμανίας (Artiaga 2016: 311-312).

Παρόμοιες πρακτικές διαχείρισης εφαρμόστηκαν και σε άλλες περιπτώσεις και συντέλεσαν στην ανάδυση μιας ξεχωριστής κατηγορίας μνημονικών τόπων, στην οποία συγκαταλέγονται οι ακτές της Νορμανδίας, οι τόποι της γαλλικής Αντίστασης στο Vercors, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία, στην Αυστρία και στην Πολωνία (Farmer 1995: 27), και ο θόλος Genbaku στην Χιροσίμα της Ιαπωνίας (Moshenska 2015: 81).⁵

Οι ερειπωμένες εκκλησίες ως τόποι μνήμης

Οι σφοδρές γερμανικές αεροπορικές επιδρομές των ετών 1940-1941 που έμειναν γνωστές ως Blitz, και οι συμμαχικοί βομβαρδισμοί στα τέλη του πολέμου, οδήγησαν στην ισοπέδωση πολλών ευρωπαϊκών πόλεων (Clapson & Larkham 2016). Ανάμεσα στα κτήρια που επλήγησαν, συγκαταλέγονται σημαντικοί καθεδρικοί και ενοριακοί ναοί. Η καταστροφή τους στάθηκε αφορμή για να ξεκινήσει μια ευρεία συζήτηση σχετικά με τη διαχείριση του κατεστραμμένου κτηριακού αποθέματος. Στη Βρετανία, οι συζητήσεις αυτές μεταξύ αρχιτεκτόνων και ανθρώπων του πολιτισμού αποτυπώ-

θηκαν, ήδη από το 1943, σε σειρά δημοσιευμάτων (Casson et al. 1945, Larkham 2010, Moshenska 2010, Larkham 2020).

Μια από τις δημοφιλείς λύσεις που εφαρμόστηκαν υπήρξε η εκκαθάριση του εσωτερικού των ναών από τα υλικά κατάρρευσης και η μετατροπή των ερειπίων σε «ανοιχτούς κήπους μνήμης» (St. Luke στο Liverpool, St. Andrews στο Plymouth, St. Dunstan-in-the-East στο Λονδίνο κ.ά.). Θεωρήθηκε, σε αυτή την περίπτωση, ότι τα κατάλοιπα των βομβαρδισμένων εκκλησιών μπορούν να αποτελέσουν τα κατεξοχήν σύμβολα των δεινών του πολέμου και της αντίστασης των κατοίκων. Δεν απουσίασαν, εντούτοις, οι διαφωνίες σχετικά με την ορθότητα της πρακτικής αποκρυστάλλωσης μιας τόσο έντονα τραυματικής εμπειρίας στον αστικό μνημονικό ιστό (Campbell 1992). Μια εναλλακτική λύση υπήρξε η ανέγερση νέων κτηρίων και η εγγραφή των ερειπίων σε νέα σχέδια. Πρόκειται για μια δυαδικού τύπου λύση με ισχυρό συμβολικό περιεχόμενο, εφόσον αποτυπώνει μεν το συλλογικό τραύμα αλλά, την ίδια στιγμή, προωθεί αφηγήματα επούλωσης και ανασυγκρότησης. Δεν λείπουν, βέβαια, και οι περιπτώσεις της πλήρους εκκαθάρισης του χώρου από τα ερείπια ή η διατήρηση μόνο των τμημάτων εκείνων (π.χ. κωδωνοστασίων) που διασώθηκαν ακέραια (Martire 2018).

Αντίστοιχες πρακτικές διαχείρισης παρατηρούνται και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις στην Γερμανία, στην Ιταλία και αλλού (Pane 2018, Larkham 2020: 50, πίνακας 1). Ορισμένα ερείπια ναών, όπως αυτά της St. Nikolaikirche του Αμβούργου (**Εικ. 2**) και της St. Aegidienkirche του Αννόβερου, στερεώθηκαν και παρέμειναν επισκέψιμα ως ανοιχτοί τόποι μνήμης (Farmer 1995: 29, υποσημείωση), ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπως στη Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche του Βερολίνου, ενσωματώθηκαν σε νέα αρχιτεκτονικά σχέδια.

Εικόνα 2: Άποψη του καθεδρικού ναού του St. Michael στο Coventry της Αγγλίας (Wikimedia commons, φωτογραφία: Cmglee, άδεια χρήσης: CC BY-SA 3.0)

Η περίπτωση του αγγλικανικού καθεδρικού ναού του St. Michael στο Coventry είναι χαρακτηριστική για την προβληματική που αναπτύχθηκε σχετικά με την εξεταζόμενη κατηγορία μνημείων. Ο βομβαρδισμός της πόλης στις 14 Νοεμβρίου 1940 έπληξε τον ναό του 14ου αιώνα, αφήνοντας όρθιους μόνο τους εξωτερικούς περιμετρικούς τοίχους, τον ένα πύργο και το κωδωνοστάσιο (Campbell 1996, Herbert 1999: 536). Τα ερείπια του ναού αποτέλεσαν εξαρχής σύμβολο της βαρβαρότητας των επιτιθέμενων αλλά και της αντίστασης από την πλευρά των κατοίκων. Ο κοσμήτορας του ναού, μάλιστα, υποσχέθηκε την άμεση ανοικοδόμησή του στο προηγούμενο μεγαλείο του ως σημάδι επούλωσης του τραύματος (Clark 2015: 31-32). Τα ερωτήματα που έμενε να απαντηθούν ήταν το που ακριβώς θα χτιστεί ο νέος ναός, ποιο αρχιτεκτονικό στυλ θα ακολουθηθεί και ποιά θα είναι η μοίρα των ερειπίων (Campbell 1992: 208, 212).

Οι διαφορετικές απόψεις και τα προαπαιτούμενα που έθεταν οι διάφορες ομάδες ενδιαφέροντος, όπως αρχιτέκτονες, κληρικοί και η τοπική πολιτική ηγεσία, ήταν συχνά αντικρουόμενα (Campbell 1992: 210, Clark 2015). Σταδιακά, το αίτημα για διατήρηση των ερειπίων που είχαν παραμείνει στη θέση τους λόγω της έλλειψης εργατικού δυναμικού,⁶ απέκτησε την ολοένα μεγαλύτερη υποστήριξη της κοινής γνώμης. Παρά την αντίθεση της εκκλησίας, η οποία θεώρησε ότι μια τέτοια απόφαση θα ανέτρεπε τα σχέδια ανέγερσης ενός νέου καθεδρικού ναού, το εσωτερικό καθαρίστηκε από τα υλικά κατάρρευσης και μετατράπηκε σε «ανοιχτό κήπο μνήμης» (Campbell 1992: 212). Τελικά, στις αρχές της δεκαετίας του 1950 διεξήχθη αρχιτεκτονικός διαγωνισμός, που ανέδειξε νικητή τον Basil Spence⁷ και προκάλεσε ένα νέο κύκλο συζητήσεων (Campbell 1992: 222-223).

Εικόνα 3: Άποψη από το εσωτερικό της St. Nikolaikirche στο Αμβούργο της Γερμανίας (Wikimedia commons, φωτογραφία: SjaakKemppe, άδεια χρήσης: CC BY 2.0)

Η λύση που εφάρμοσε ο Spence και ολοκληρώθηκε τον Μάιο του 1962, ήταν η ανέγερση ενός μοντέρνου ναού και η εγγραφή των ερειπίων στο νέο σχέδιο (Εικ. 3). Με αυτό τον τρόπο, το τραύμα αποτυπώθηκε στον αστικό μνημονικό ιστό, ενώ παράλληλα προωθήθηκε και ένα αφήγημα ανάκαμψης και ανασυγκρότησης. Η διαμόρφωση του χώρου και των διαδρομών, καθώς και τα υλικά που ενσωματώθηκαν στο κτήριο, εμπεριέχουν συμβολισμούς για το πέρασμα από το ερείπιο στην ανανέωση, από τη θυσία στη μεταπολεμική αναγέννηση και στην κοινωνική συμφιλίωση (Herbert 1999: 537, 544).

Ως προς τους λόγους που κατέστησαν τις ερειπωμένες εκκλησίες φορείς δημόσιας μνημόνευσης, αυτοί έχουν να κάνουν με το ιδιαίτερο συμβολικό τους περιεχόμενο για την κοινότητα (Larkham 2020: 54). Επιπλέον, από μια φαινομενολογική οπτική (βλ. Johnson 2012, Wylie 2012), οι εναπομείναντες όρθιοι τοίχοι των εκκλησιών που υψώνονται πάνω από τα ερείπια των κατοικιών και λοιπών κτηρίων, επιβάλλονται στο τοπίο και αποκτούν συμβολικό περιεχόμενο αντίστασης. Σε έναν πόλεμο, στον οποίο για πρώτη φορά η φωτογραφία διαδραματίζει έναν τόσο σημαντικό ρόλο, ανάλογες εικόνες αποτυπώνονται στη συλλογική μνήμη και επηρεάζουν τη μνημονική κουλτούρα της μεταπολεμικής περιόδου. Στη Μεγάλη Βρετανία, ειδικότερα, οι εικόνες αυτές αναπαράχθηκαν μαζικά σε εφημερίδες και άλλα έντυπα, εξαιτίας και της λογοκρισίας που είχε επιβληθεί στη δημοσίευση φωτογραφιών από κατεστραμμένα σπίτια, χώρους εργασίας και άλλους χώρους καθημερινής δραστηριότητας (Pohlad 2005: 3–4).

Ως προς την πολιτική διαχείριση των ερειπίων, παρατηρούνται και στην περίπτωση των εκκλησιών προσπάθειες αξιοποίησης του πολιτικού και πολιτισμικού κεφαλαίου (Moshenska 2015: 88) που απορρέει από μια γενικότερη μεταπολεμική κουλτούρα θυματοποίησης. Αναφερόμαστε εδώ στην προσπάθεια πολλών χωρών να προωθήσουν μέσω της συγκρότησης του επίσημου μνημονικού τους τοπίου συγκεκριμένα αφηγήματα που τις παρουσίαζαν ως τα πρώτα ή τα μεγαλύτερα θύματα του πολέμου (Τενεκετζής 2020: 412). Ένα από τα παραδείγματα που αναφέρονται συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία είναι αυτό της Frauenkirche στη Δρέσδη της Γερμανίας, του εμβληματικού προτεσταντικού ναού του 18ου αιώνα που καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς κατά τις συμμαχικές αεροπορικές επιδρομές των ετών 1944-1945. Μετά την λήξη του πολέμου, το καθεστώς της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας αποφάσισε να διατηρηθούν τα ερείπια του ναού, χωρίς να απομακρυνθούν τα υλικά κατάρρευσης, προκειμένου αυτά να αποτελέσουν μάρτυρα της βαρβαρότητας των καπιταλιστικών δυνάμεων της Δύσης (Moshenska 2015: 82), αλλά και σύμβολο της πτώσης του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος (James 2006: 246). Η διατήρηση της κατεστραμμένης εκκλησίας προωθούσε ένα επίσημο αφήγημα, σύμφωνα με το οποίο οι Γερμανοί πολίτες υπήρξαν θύματα τόσο του εθνικοσοσιαλισμού, όσο και της εκδικητικής μανίας της Δύσης. Κατά τη δεκαετία του 1980, ωστόσο, τα ίδια ερείπια έγιναν επίκεντρο αντιπολεμικών και αντικαθεστωτικών διαδηλώσεων (James 2006: 246). Μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος και την ενοποίηση της Γερμανίας, ενισχύθηκαν παλαιότερα αιτήματα για την πλήρη αποκατάσταση της Frauenkirche. Οι εργασίες αποκατάστασης του ναού στην αρχική του μορφή που ολοκληρώθηκαν το 2006, κέρδισαν πολλούς υποστηρικτές σε δυτικές χώρες, όπως η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ, από όπου αντλήθηκε και χρηματοδότηση (Moshenska 2015: 83). Τα ιστάμενα τμήματα τοίχων του παλαιού κτηρίου ενσωματώθηκαν στη νέα δομή ως μια συμβολική πράξη αναγέννησης, συμφιλίωσης και επούλωσης του τραύματος. Παράλληλα, το όλο εγχείρημα απομάκρυνε από το δημόσιο μνημονικό τοπίο το πολιτικά άβολο παρελθόν. Και σε αυτή την περίπτωση, βέβαια, εκφράστηκαν αντιρρήσεις σχετικά με τη σκοπιμότητα της αποκάθαρσης του χώρου που αποστερεί σε μεγάλο βαθμό το ιστορικό και συμβολικό του περιεχόμενο (James 2006: 247). Σε κάθε περίπτωση, το παράδειγμα της Frauenkirche υπογραμμίζει τον ανεξάρτητο και δυναμικό χαρακτήρα

των ίδιων των ερειπίων, τα οποία μπορούν να αποκτήσουν μια δική τους πολιτική υπόσταση (Stoler 2013: 20).

Ένα + ένα ελληνικό παράδειγμα

Η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει ομοιότητες και διαφοροποιήσεις σε σχέση με το ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Οι ομοιότητες αφορούν στις πρακτικές διαχείρισης που εφαρμόστηκαν σε μεμονωμένα μνημεία και, συγκεκριμένα, στη μετατροπή των ερειπίων σε «ανοιχτούς μνημονικούς τόπους». Αφορούν, επίσης, το διττό χαρακτήρα των ερειπίων αυτών, τα οποία αποτελούν παράλληλα υλικά ίχνη των ιστορικών συμβάντων, αλλά και κατασκευές που δημιουργούνται «εις μνήμην» του τραυματικού παρελθόντος (Μπελαβίλας 2017). Οι διαφοροποιήσεις, πέρα από τον περιορισμένο αριθμό των ελληνικών παραδειγμάτων, αναφέρονται στο χρονολογικό και ιστορικό πλαίσιο της ανάδειξης των ερειπίων που εμπλέκονται και στη νοηματοδότησή τους.

Οι αεροπορικές επιδρομές σε ελληνικές πόλεις δεν ήταν ασυνήθιστες, είτε αυτές αφορούν τους βομβαρδισμούς που προηγήθηκαν της εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων, είτε συμμαχικούς βομβαρδισμούς των κατεχόμενων πόλεων που είχαν ως στόχο να πλήξουν υποδομές και εγκαταστάσεις (Mazower 1993: 2–4, Φλάισερ 2008: 131–132, Λάζου 2017: 92–93). Σε κάποιες περιπτώσεις, υπήρξαν σημαντικές υλικές ζημιές και παράπλευρες απώλειες. Παρ' όλα αυτά, η κλίμακα των καταστροφών που υπέστη ο αστικός χώρος δεν μπορεί να συγκριθεί με την ισοπέδωση που υπέστησαν πολλές ευρωπαϊκές πόλεις. Και στις δύο περιπτώσεις, ωστόσο, η στόχευση δεν ήταν μόνο η φυσική καταστροφή αλλά είχε και τον χαρακτήρα της επικοινωνιακής πράξης. Όπως έχει επισημάνει ο Eco (2013: 48), το γεγονός αυτό αποτελεί κύριο σημειολογικό χαρακτηριστικό των καταστρεπτικών πρακτικών του τελευταίου παγκόσμιου πολέμου.

Σε αντίθεση με τις συμμαχικές επιδρομές, που στόχευαν κατά κύριο λόγο λιμάνια και αεροδρόμια, οι βομβαρδισμοί των δυνάμεων του Άξονα είχαν ενίοτε ως στόχο εκκλησίες και σπίτια, ενδεχομένως για να τρομοκρατήσουν τον αστικό πληθυσμό (Τσικρίκης 2017: 48–49). Οι σημαντικότερες, ωστόσο, καταστροφές σημειώθηκαν στην ύπαιθρο και συνδέονται με τις πρακτικές αντιποίνων των κατακτητών, οι οποίες περιελάμβαναν συχνά την ολοσχερή πυρπόληση οικισμών και τις μαζικές εκτελέσεις αμάχων (Δορδανάς κ.ά. 2016). Οι ενοριακές εκκλησίες αποτέλεσαν και εδώ βασικό στόχο των εχθροπραξιών (βλ. Δοξιάδης 1947). Η καταστροφή τους κατά τη διάρκεια εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, πρέπει να ενταχθεί στις αποκαλούμενες εικονοκλαστικές πρακτικές των πολεμικών συρράξεων (Kila 2013). Ανάλογες πρακτικές στοχοποιούν μνημεία και ιερούς χώρους που σωματοποιούν τις κοινωνικές σχέσεις και παρέχουν ταυτοτικά σύμβολα στις εκάστοτε κοινότητες. Πέρα από τόποι λατρείας, οι ενοριακοί ναοί αποτελούν τόπους κοινωνικής αλληλεπίδρασης, τόσο σε περιοδική βάση όσο και σε κομβικά σημεία της ζωής των κατοίκων, γεγονός που ενισχύει το «αίσθημα του συνανήκειν». Ως εκ τούτου, η καταστροφή τους συνδέεται με τη συμβολική θανάτωση της κοινότητας.

Σε κάθε περίπτωση, η καταστροφή εκκλησιών στον ελληνικό χώρο δεν προκάλεσε αντίστοιχες συζητήσεις και ζυμώσεις με αυτές που αναπτύχθηκαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες σχετικά με τη διαχείριση του συλλογικού τραύματος. Τα ερείπια των ναών σπάνια ενσωματώθηκαν σε σχήματα που παραπέμπουν στην αντίσταση, στο τραύμα ή/και στην αναγέννηση. Η πρακτική διατήρησης και ανάδειξης των υλικών καταλοίπων σε φορείς υπόμνησης του τραυματικού παρελθόντος αποτελεί την εξαίρεση. Στις περιπτώσεις που η αποκατάσταση δεν υπήρξε δυνατή, τα ερείπια απομακρύνθηκαν και ανοικοδομήθηκαν νέοι ενοριακοί ναοί. Όπου και όποτε ήταν εφικτή η αποκατά-

σταση των ζημιών, οι εκκλησίες σταδιακά επαναλειτούργησαν χωρίς άμεση αναφορά στο τραυματικό παρελθόν. Ως έμμεση μαρτυρία του τραύματος, αναφέρεται εδώ το ρολόι στο καμπαναριό του αποκατεστημένου μητροπολιτικού ναού των Καλαβρύτων που, όντας σταματημένο στην ώρα εκτέλεσης των αμάχων, μνημονεύει τα δραματικά γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1943.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η περίπτωση του Ι.Ν. του Αγίου Νικολάου του εν Μύροις στη Σπερχειάδα της δυτικής Φθιώτιδας παραμένει ξεχωριστή, καθώς διατηρήθηκε για δεκαετίες στην ερειπιώδη του μορφή και το 2000 χαρακτηρίστηκε επίσημα ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/ Φ32/ΚΗΡ/20260/580/26-7-2000 [ΦΕΚ 1080/Β/31-8-2000]). Ο άλλοτε ενοριακός ναός βρίσκεται στις ανατολικές παρυφές του ομώνυμου λόφου της Σπερχειάδας. Ανεγέρθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα (1883) και ανακαινίστηκε το 1903, οπότε και προστέθηκε το ιστάμενο κωδωνοστάσιο. Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής που είναι και ο επικρατέστερος τύπος στην τοπική ναοδομία του 19ου αιώνα (Κακαβάς κ.ά. 2012: 507). Παρότι επαρχιακός ναός, εμφανίζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (λιθόστρωτο δάπεδο, διακοσμητικά ομόφλια κ.ά.) που υποδηλώνουν τη σημασία του. Στις 18 Ιουνίου 1944 ο ναός ανατινάχθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής κατά τη διάρκεια εκκαθαριστικής επιχείρησης που είχε ως αποτέλεσμα την ολοσχερή σχεδόν καταστροφή της Σπερχειάδας. Έκτοτε, τα ερείπιά του μνημονεύουν τα γεγονότα της περιόδου και το συλλογικό τραύμα της κοινότητας (Εικ. 4).

Η αρχική μελέτη ανάδειξης του μνημείου εκπονήθηκε το 2009 για λογαριασμό του Δήμου Μακρακώμης. Είχε προηγηθεί η εγκεκριμένη από την τέως 24η Εφορεία

Εικόνα 4: Τα ερείπια του Ι.Ν. του Αγίου Νικολάου στην Σπερχειάδα (αρχείο ανασκαφικών εργασιών, Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας, φωτογραφία: Δ. Κλουκίνας)

Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μελέτη για ανάπλαση του περιβάλλοντος χώρου μετά από πρωτοβουλία του Ν. Κύρκου, σχεδιαστή του εργαστηρίου Μορφολογίας και Ρυθμολογίας της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και κατοίκου της Σπερχειάδας. Μετά από τροποποιήσεις, το έργο ανάδειξης και προστασίας του Ι.Ν. Αγίου Νικολάου εντάχθηκε στο επιχειρησιακό πρόγραμμα (ΕΣΠΑ) 2014-2020 το Νοέμβριο του 2016, ενώ στις αρχές του 2018 εκκίνησαν οι εργασίες υπό την επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας. Το έργο περιλάμβανε τη στερέωση και συντήρηση του μνημείου στην ερειπιώδη του μορφή, την αρμολόγηση και μερική ανάκτηση των λιθοδομών, την κατασκευή υποθεμελίωσης από οπλισμένο σκυρόδεμα και την τοποθέτηση αγωγού απορροής υδάτων περιμετρικά του ναού. Επιπλέον, περιλάμβανε τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου και την ανέγερση κέντρου ενημέρωσης και πληροφόρησης. Η ανασκαφική διερεύνηση (Μάρτιος-Δεκέμβριος 2018) πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των εργασιών υποθεμελίωσης που προέβλεπαν τη διάνοιξη περιμετρικής αύλακας (Φρούσου & Κλουκίνας 2022).

Σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά παραδείγματα, η ανάδειξη των ερειπίων του Αγίου Νικολάου δεν υπήρξε το αποτέλεσμα μιας εξαρχής συνειδητής απόφασης σχετικά με την ανάγκη υπόμνησης του συλλογικού τραύματος. Αντιθέτως, στη διατήρηση των ερειπίων συντέλεσε το γεγονός ότι η εκτεταμένη καταστροφή δεν επέτρεψε την αποκατάσταση του ναού κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Επιπρόσθετα, η θέση του ναού σε ύψωμα και σε σχετική απόσταση από τον κυρίως οικιστικό ιστό της Σπερχειάδας δεν κατέστησε επιτακτική την ανάγκη εκκαθάρισης του χώρου. Ως εκ τούτου, τα ερείπια αφέθηκαν στη θέση τους και σταδιακά αποτέλεσαν σημείο αναφοράς της κωμόπολης, ενώ ο νέος ενοριακός ναός χτίστηκε το 1968 σε χαμηλότερο επίπεδο, στα βόρεια του λόφου του Αγίου Νικολάου.

Επισημαίνεται, ότι στην αντίστοιχη περίπτωση του Ι.Ν. Αγίας Παρασκευής που βρίσκεται στην περιοχή των Κουφόδεντρων και καταστράφηκε κατά την ίδια γερμανική επιδρομή, πραγματοποιήθηκε αρχικά μια πρόχειρη επισκευή της στέγης και η εκκλησία συνέχισε να λειτουργεί. Κατά τις επόμενες δεκαετίες, αποκαταστάθηκαν σταδιακά οι ζημιές, προστέθηκε νέο κωδωνοστάσιο και ο ναός ανακαινίστηκε (Κανέλλος 1997: 55). Ανάλογες πρακτικές αποκατάστασης παρατηρούνται, άλλωστε, και σε άλλες περιοχές της δυτικής Φθιώτιδας που υπέστησαν εκτεταμένες καταστροφές κατά τη διάρκεια των γερμανικών εκκαθαριστικών επιδρομών. Στην γειτονική Υπάτη, η λειτουργία του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου συνεχίστηκε και πριν την αποκατάστασή του, όσο παρέμενε σε ερειπιώδη μορφή (Σακκάς 2014, 27).

Ένα παράδειγμα που παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με εκείνη του υπό μελέτη μνημείου είναι ο ερειπωμένος ναός του Αγίου Νικολάου που διασώζεται στον οικισμό των Ασπραγγέλων (Δοβράς) στο Ζαγόρι Ιωαννίνων. Η μεταβυζαντινή τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα ανεγέρθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα (1778), ενώ το πυργοειδές κωδωνοστάσιό της χτίστηκε το 1909 (Μακρυνόρη 2018: 26). Ο ναός πυρπολήθηκε στις 15 Ιουλίου 1943 κατά τη διάρκεια επιδρομής των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων. Αποτέλεσμα της επιδρομής υπήρξε η καταστροφή της συντριπτικής πλειονότητας των περίπου εκατόν τριάντα σπιτιών του οικισμού, του δημοτικού σχολείου, καθώς και της Ιεράς Μονής Γεννήσεως της Θεοτόκου Ασπραγγέλων (Μακρυνόρη 2018: 16). Κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, πολλά από τα σπίτια του οικισμού αποκαταστάθηκαν με τη βοήθεια κρατικών επιδοτήσεων (Καψάλης 2015, αναφέρεται στο Μακρυνόρη 2018: 30). Παρ' όλα αυτά, τα κατάλοιπα του ναού του Αγίου Νικολάου αφέθηκαν σε μια διαδικασία συνεχούς ερειπιοποίησης. Σε αυτό συντέλεσε και το γεγονός ότι ο δεύτερος ενοριακός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου διασώθηκε και συνέχισε να χρησιμοποιείται (Καρβούνης 1997: 11).

Ως προς τις μεταγενέστερες απόπειρες καθαρισμού του μνημείου, αναφέρονται κάποιες πρωτοβουλίες από κατοίκους και φοιτητές του Πολυτεχνείου και του Πανε-

πιστημίου Αθηνών κατά τη δεκαετία του 1980, ενώ πιο συστηματικές προσπάθειες πραγματοποιήθηκαν το 1996 με πρωτοβουλία του τοπικού Εκπολιτιστικού Συλλόγου (Καρβούνης 1997: 11). Πιο πρόσφατα, το 2017, μετά από ενέργειες της τοπικής κοινωνίας, της Μητρόπολης και της Περιφέρειας Ηπείρου, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού της βλάστησης στην τοιχοποιία, το δάπεδο και τον περιβάλλοντα χώρο, καθώς και εργασίες αρμολόγησης των ιστάμενων τμημάτων (Μακρυνόρη 2018: 27), προκειμένου ο ναός να αναδειχθεί ως ιστορικός τόπος μνήμης. Στις 20 Αυγούστου 2017, 74 χρόνια μετά την πυρπόλησή του, τελέστηκε στο ναό αρχιερατική λειτουργία.

Ως προς τη διαχείρισή τους, τα δύο ελληνικά παραδείγματα μπορούν να ενταχθούν στην ίδια κατηγορία των «καθαρών» ερειπίων. Πρόκειται για μνημεία που παραμένουν στην αρχική τους θέση και στερεώνονται στην ερειπιώδη τους μορφή, αφού απομακρυνθούν από το εσωτερικό τους τα υλικά κατάρρευσης (Moshenska 2015). Παρ' όλα αυτά, η διαδρομή του Ι.Ν. του Αγίου Νικολάου στη Σπερχειάδα υπήρξε αρκετά διαφορετική ως προς το θεσμικό σκέλος της μνημειοποίησής του. Τα ερείπια και των δύο ναών παρέμειναν για πολλές δεκαετίες ενσωματωμένα στο κοινωνικό και πολιτιστικό τους περιβάλλον ως μνημεία *in context* που, στην καλύτερη περίπτωση, έτυχαν μιας άτυπης «εθιμικής» προστασίας (Μπελαβίλας 2017: 68), πριν ξεκινήσουν οι εργασίες ανάδειξης με πρωτοβουλία κατοίκων και τοπικών φορέων. Ενώ, όμως, η περίπτωση του ναού των Ασπραγγέλων διατήρησε έναν τοπικό χαρακτήρα, ο ερειπωμένος ναός της Σπερχειάδας κηρύχθηκε διατηρητέος και περιλήφθηκε στον εθνικό κατάλογο μνημείων, συμπληρώνοντας έτσι το επίσημο μνημονικό τοπίο της ευρύτερης περιοχής σε σχέση με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Επισημαίνεται ότι ο μνημονικός ιστός της δυτικής Φθιώτιδας περιλαμβάνει τόσο τη γέφυρα του Γοργοπόταμου, σύμβολο μιας εκ των κορυφαίων αντιστασιακών πράξεων, όσο και την καλύβα Στεφανή στη Σπερχειάδα. Στην καλύβα Στεφανή πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1942 η ιστορική σύσκεψη που σηματοδότησε τη δημιουργία της πρώτης αντάρτικης ομάδας του ΕΛΑΣ από τον Άρη Βελουχιώτη. Το γεγονός, που μνημονεύεται στις ετήσιες επετηακές εκδηλώσεις, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό για την πορεία της Εθνικής Αντίστασης και αποτέλεσε την κατεξοχήν αιτία μετατροπής της κοινότητας της Σπερχειάδας σε Δήμο.

Η διαχείριση της μνήμης του πολέμου στη μεταπολεμική Ελλάδα

Οι πρακτικές διαχείρισης των κατεστραμμένων εκκλησιών γίνονται περισσότερο κατανοητές αν ληφθούν υπόψη οι γενικότερες «πολιτικές της μνήμης» κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η επεξεργασία και μνημόνευση της δεκαετίας του 1940 διαφοροποιήθηκε σημαντικά σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, λόγω κυρίως των γεγονότων του Εμφυλίου και των διάδοχων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών. Κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, στην Ευρώπη εδραιώνονταν οι συλλογικοί μύθοι για την αποκατάσταση των συνειδησιακών τραυμάτων και τη διασφάλιση της εθνικής ενότητας (Χανδρινός 2015: 190). Την ίδια περίοδο, στην Ελλάδα κυριάρχησε η αποσιώπηση του τραύματος και της αντίστασης, λόγω της αριστερής χροιάς της (Δρουμπούκη 2014: 35, Παπανδρέου 2016: 398-399, Τενεκετζής 2020: 149). Οι πρωτογενείς ιστορικοί τόποι παρέμειναν ουσιαστικά αόρατοι, με εξαίρεση ελάχιστους τόπους μνήμης, όπως η γέφυρα του Γοργοπόταμου στη Φθιώτιδα και το οχυρό του Ρούπελ στο νομό Σερρών (Τενεκετζής 2020: 178-179). Αλλά και η ανέγερση μνημείων σε τόπους μαρτυρίου, όπως τα Καλάβρυτα, καθυστέρησε αρκετά χρόνια (Δρουμπούκη 2014: 391).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και εξής, με την αλλαγή της πολιτικής συγκυρίας, παρατηρείται η ανέγερση πλήθους ηρωικών μνημείων και η σταδιακή ανάδειξη

του μνημειακού τοπίου της δεκαετίας του 1940. Σε κάθε περίπτωση, οι πολιτικές διαχείρισης παρέμειναν άμεσα συνυφασμένες με τα εκάστοτε πολιτικά συμφραζόμενα, ενώ δεν έλειψαν τα ανταγωνιστικά αφηγήματα και οι συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών μνημονικών κοινοτήτων. Ορισμένοι χώροι εγκλεισμού και μαρτυρίου, όπως το στρατόπεδο Χαϊδαρίου (Μπλοκ 15) και το Σκοπευτήριο Καισαριανής, αναγνωρίστηκαν ως ιστορικοί τόποι και αναδείχθηκαν έως ένα βαθμό, παρά τις όποιες αντιδράσεις συνόδευσαν τη μνημειοποίησή τους (Δρουμπούκη 2014: 204-213). Αντίθετα, άλλα τοπόσημα, όπως το στρατόπεδο Παύλου Μελά στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης και η οικία της Λέλας Καραγιάννη στην πλατεία Αμερικής, αφέθηκαν στην τύχη τους από τους επίσημους φορείς (Δρουμπούκη 2014: 221). Ακόμα και στις περιπτώσεις του Μουσουλίου του Διστόμου και του Μουσείου Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος, η πρωτοβουλία για τη μνημόνευση προήλθε «από τα κάτω», από ενδιαφερόμενες συλλογικότητες (Δρουμπούκη 2014: 82, 450, Παπανδρέου 2016: 400).

Η ελλειμματική προσέγγιση του μνημονικού τοπίου της περιόδου, τουλάχιστον σε επίπεδο επίσημης μνήμης, θα πρέπει να συνδεθεί με την ιδιαίτερα διχαστική εμπειρία του Εμφυλίου πολέμου και τις δυσχέρειες που αυτή δημιούργησε σε σχέση με την ενσωμάτωση των επιμέρους μνημών της δεκαετίας του 1940 στο εθνικό ηγεμονικό αφήγημα (Μπούσχοτεν κ.ά. 2008). Σημειώνεται, ότι η διαχείριση των ιστορικών τόπων του Εμφυλίου ακολουθεί τις στρατηγικές διαχείρισης των καταλοίπων που συνδέονται με το δύσκολο ή απεχθές παρελθόν. Αναφέρεται εδώ το παράδειγμα των υλικών καταλοίπων σε τόπους εξορίας που είτε αφέθηκαν στη φύση (π.χ. Αη Στράτης), είτε απομακρύνθηκαν (π.χ. Μακρόνησος) με στόχο να απαλειφθούν οι φυσικές υπομνήσεις του εγκλεισμού (Pantzou 2011: 198). Χρειάστηκε το πέρασμα στη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο για να μετατοπιστεί το ενδιαφέρον της έρευνας και του κοινού στις δύσκολες μνήμες του Εμφυλίου. Η ανάδειξη του μνημονικού τοπίου υπήρξε, και σε αυτή την περίπτωση, αποτέλεσμα πρωτοβουλιών του ενδιαμέσου χώρου μεταξύ κράτους και πολιτών, των ενδιαφερόμενων δηλαδή μερών που επιθυμούν να δομήσουν την ταυτότητά τους και να αυξήσουν την επίγνωση του κοινού για τα γεγονότα (Pantzou 2015: 26). Ακόμη και σήμερα, πάντως, η διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση της εμπειρίας της κατοχής/αντίστασης και του Εμφυλίου αποτυπώνεται στον αριθμό των σχετικών μουσείων και μνημείων (Pantzou 2011: 202).

Επιστρέφοντας στη διαχείριση των κατεστραμμένων εκκλησιών, οι συνήθεις επιλογές της αποκατάστασης χωρίς αναφορές στο τραύμα ή της πλήρους αποκάθαρσης του χώρου και της ανοικοδόμησης νέων ναών, εναρμονίζονται με τη μεταπολεμική λογική της επούλωσης μέσω της αποσιώπησης. Στα δύο μνημεία που εξετάστηκαν, οι απόπειρες καθαρισμού και ανάδειξης του χώρου ξεκίνησαν αρκετά χρόνια μετά την καταστροφή τους. Στη Σπερχειάδα η απομάκρυνση των υλικών κατάρρευσης φαίνεται να πραγματοποιήθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 ή 1960 (Κλουκίνας 2020: 36), ενώ στους Ασπράγγελους οι εργασίες καθαρισμού έλαβαν χώρα από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, πιθανότατα μέσα στο γενικότερο κλίμα συμφιλίωσης και επαναδιαπραγμάτευσης της μνήμης. Η διατήρηση των ερειπίων έως τότε, οφείλεται μάλλον στην έλλειψη οικονομικών πόρων και εργατικού δυναμικού, παρά στην συνειδητή απόφαση των κατοίκων ή των τοπικών φορέων να αναδειχθούν ως ιστορικοί τόποι μνήμης. Ας σημειωθεί ότι, στην περίπτωση τουλάχιστον της Σπερχειάδας, η τοπική συλλογική μνήμη του τραύματος δεν είναι απαλλαγμένη από εσωτερικές διαιρέσεις που αναφέρονται, όπως και σε άλλες περιπτώσεις (βλ. Portelli 1997, Van Boeschoten 2006), στις διαφορετικές αντιλήψεις μεταξύ των κατοίκων σχετικά με την υπαιτιότητα της αντιστασιακής δράσης για τα γερμανικά αντίποινα. Παρ' όλα αυτά, το μνημείο του Αγίου Νικολάου παρέχει δυνατότητες μνημονικής συναίνεσης, εφόσον προβάλλει το συλλογικό τραύμα χωρίς να υπογραμμίζει άβολες πτυχές του παρελθόντος. Αντίθετα, οι συνδηλώσεις του μνημείου της καλύβας Στεφανή και τη μορφής του Άρη

Βελουχιώτη δεν διευκολύνουν την προώθηση ενός κοινά αποδεκτού αφηγήματος. Οι αντιδράσεις που έχουν προκαλέσει τα μνημεία προς τιμήν του Άρη Βελουχιώτη, τόσο στη Σπερχειάδα (Κλουκίνας 2020: 44) όσο και στην πόλη της Λαμίας (Γιαννιτσιώτης 2010), είναι αποκαλυπτικές για τους «πολέμους της μνήμης» (Φλάισερ 2008) που εκτυλίσσονται στο τοπικό επίπεδο.

Συζήτηση: από τα *milieux de mémoire* στα *lieux de mémoire*

Προκειμένου να καταστεί σαφέστερη η ιδιαιτερότητα του ελληνικού παραδείγματος και η διαφοροποίησή του από το ευρωπαϊκό, είναι χρήσιμη η αναφορά στην έννοια του «μνημονικού τόπου» ή «τόπου μνήμης» (*lieux de mémoire*) του Γάλλου ιστορικού Pierre Nora (1989). Οι τόποι αυτοί μπορεί να περιλαμβάνουν τοποθεσίες, κτήρια, χώρους, αρχεία, υλικά και άυλα κατάλοιπα, επετείους, σύμβολα κ.ά. που συνδέουν μια κοινότητα με το παρελθόν της και συντελούν στην ανάδυση συλλογικών ταυτοτήτων. Σύμφωνα με τον Nora (1989: 7), οι «μνημονικοί τόποι» αναδύονται παράλληλα με την εξαφάνιση των πραγματικών «περιβαλλόντων μνήμης» (*milieux de mémoire*), δηλαδή με την εξασθένηση της ζωντανής μνήμης και των φορέων που διασφαλίζουν τη μεταβίβασή της. Η εμφάνισή τους προϋποθέτει τη συνειδητοποίηση ότι το παρελθόν παύει να πάλλει μέσα στο παρόν και απειλείται από τη λήθη (Enzo 2017: 159-160).⁸ Οι μνημονικοί τόποι λειτουργούν, επομένως, ως κειμήλια και απομεινάκια μιας μνημονικής συνείδησης που έχει μόλις επιβιώσει από την ιστορική θεώρηση του παρελθόντος (Nora 1989: 12). Παράλληλα, τα υλικά τεκμήρια και οι μνημονικές πρακτικές που συνδέονται με αυτούς, «σωματοποιούν» τις μνήμες των εκάστοτε κοινοτήτων (Δρουμπούκη 2014: 92). Αποκτούν έτσι ένα διαμεσολαβητικό ρόλο στη διαμόρφωση της «πολιτισμικής μνήμης» (Assmann 2017), του τρόπου δηλαδή με τον οποίο οι κοινότητες αναπαράγουν και προβάλλουν την ταυτότητά τους.

Η «βιογραφία» και η χρονική στιγμή της μνημειοποίησης ενός χώρου έχουν βαρύνουσα σημασία. Στην περίπτωση των ευρωπαϊκών εκκλησιών που διατηρήθηκαν σε ερειπιώδη μορφή, η μνημειοποίηση πραγματοποιήθηκε κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ή ακόμα και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Αυτό σημαίνει ότι η βιωμένη εμπειρία και η πρόσφατη συλλογική μνήμη αποκρυσταλλώθηκε μέσω της μνημειοποίησης και συνδέθηκε άρρηκτα με την υλικότητα των ίδιων των ερειπίων (Harrison & Schofield 2010: 69).

Οι ναοί αυτοί λειτούργησαν για πολλές δεκαετίες ως πραγματικά «περιβάλλοντα μνήμης», ενώ το συμβολικό μήνυμα που επικοινωνήσαν στις μεταπολεμικές γενιές υπήρξε συχνά αυτό της αντίστασης, της αναγέννησης και της συμφιλίωσης. Παρ' όλα αυτά, η ερμηνεία των ερειπίων τους δεν παρέμεινε στατική. Ακόμη και οι συμβολικές δομές των επίσημων μνημείων, όπως στην περίπτωση της Frauenkirche, τέθηκαν υπό αμφισβήτηση και επανερμηνεύθηκαν ως αποτέλεσμα κοινωνικών μετασχηματισμών, προστριβών και συνεχών διαπραγματεύσεων μεταξύ των επιμέρους μνημονικών κοινοτήτων (Δρουμπούκη 2014: 288, 295). Και στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, όμως, η μικρή πλέον προσέλευση επισκεπτών σε ναούς που διατηρήθηκαν σε ερειπιώδη μορφή, έχει θέσει υπό αμφισβήτηση τον ρόλο τους ως μνημεία της πολεμικής εμπειρίας και ως φορείς μετα-μνήμης για τις επόμενες γενιές (Larkham 2020: 51). Φαίνεται, δηλαδή, ότι ο κοινωνικός και κοινωνικοποιητικός τους χαρακτήρας έχει σταδιακά μεταβληθεί και έχουν μετατραπεί σε απλά ενθύμια προηγούμενων εποχών (Larkham 2020: 64-66).

Σε αντίθεση με τον ευρωπαϊκό χώρο, η ανάδειξη των δύο ελληνικών παραδειγμάτων λαμβάνει χώρα σε μία εποχή κατά την οποία η βιωμένη εμπειρία αρχίζει να εκλείπει. Εναρμονίζονται, επομένως, περισσότερο με αυτό που ο Nora (1989) χαρακτήρισε ως

«τόπο μνήμης» (*lieux de mémoire*). Στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου Σπερχειάδας, οι σχετικά πρόσφατες πρωτοβουλίες για την ανάδειξη του ναού συνδέονται με τις πρώτες μεταπολεμικές γενιές, ιδιαίτερα με τις ομάδες απόδημων των δεκαετιών του 1960 και 1970, καθώς και με τις αρκετά νεότερες γενιές. Από τη μια μεριά, πρόκειται για τη γενιά που έχει βιώσει τη μετάλλαξη της παραδοσιακής κοινωνίας και το πέρασμα στη μετανεωτερικότητα. Από την άλλη, πρόκειται για τη νέα γενιά που αναζητά ταυτοτικές αναφορές μέσα σε μια εποχή επιτάχυνσης και κρίσης, όπου πολλαπλά παρελθόντα «στοιχειώνουν» το συγκρουσιακό παρόν (Harrison & Schofield 2010: 285, Κουλούρη 2017: 61-62). Και στις δύο περιπτώσεις, στόχος είναι η επανάκτηση ή οικειοποίηση της τοπικής μνήμης μέσα από ένα ενοποιητικό αφήγημα. Ο ερειπωμένος ναός του Αγίου Νικολάου, κατάλοιπο ενός τραυματικού παρελθόντος αλλά και τόπος εκδρομών και διασκέδασης για τους κατοίκους, εξυπηρετεί ανάλογες επιδιώξεις, ενώ ταυτόχρονα απομακρύνεται από τα διχαστικά αφηγήματα που συνδέονται με το έτερο κηρυγμένο μνημείο της περιοχής, την καλύβα Στεφανή.

Επισημαίνεται εδώ ότι, οι εργασίες στερέωσης και ανάδειξης των δύο υπό μελέτη εκκλησιών ξεκίνησαν, ουσιαστικά, κατά την ίδια χρονική περίοδο της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Είναι πιθανό, ότι το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό κλίμα ενίσχυσε τη μνημονική ανάκληση της περιόδου της Κατοχής και του πολέμου μέσα από σχήματα που αντιπαραβάλλουν τη στρατιωτική γερμανική κατοχή με μια «οικονομική κατοχή» από τους βιολογικούς απογόνους των κατακτητών.⁹ Αναφερόμαστε εδώ σε ένα γενικότερο φαντασιακό που διαμορφώθηκε στην ελληνική κοινωνία και ενισχύθηκε μέσα στο πλαίσιο της ακραία περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής και των κοινωνικών της επιπτώσεων. Το φαντασιακό αυτό που προβλήθηκε ποικιλοτρόπως στα μέσα ενημέρωσης, στα κοινωνικά δίκτυα και μέσω δηλώσεων πολιτικών και άλλων προσωπικοτήτων, χαρακτηρίστηκε από έντονο «αντιγερμανισμό» και από μια τάση οικειοθελούς θυματοποίησης. Σε κάποιες περιπτώσεις, υπήρξε η απευθείας σύνδεση των Γερμανών πολιτικών αξιωματούχων με αξιωματούχους του Τρίτου Ράιχ, η οποία προκάλεσε και διπλωματικές εντάσεις.¹⁰ Κατά την ίδια περίοδο, παρατηρείται η εντατικότερη ανακίνηση του ζητήματος των πολεμικών αποζημιώσεων και του κατοχικού δανείου. Αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα και στις ομιλίες που συνοδεύουν τις μνημονικές εκδηλώσεις στη Σπερχειάδα και στους Ασπράγγελους (Καραμήτσος 2017). Φαίνεται, λοιπόν, ότι η μνημονική ανάκληση εκτυλίσσεται κάθε φορά στον παρόντα χρόνο (Πλάντζος 2017: 131), συνοδευόμενη από τα βιώματα, τις διεκδικήσεις και τα διακυβεύματά του.

Στο ίδιο πνεύμα, είναι πιθανό ότι η εκλογική άνοδος των ιδεολογικών απογόνων του ναζισμού (Γεωργιάδου 2019), των πολιτικών εκείνων μορφωμάτων που αυτοχαρακτηρίζονται ως «σπορά των νικημένων του 1945», έφερε στο προσκήνιο τη μνήμη του πολέμου και του κατοχικού τραύματος. Η επικαιροποίηση αυτή της μνήμης μπορεί να θεωρηθεί ως παράγοντας που συντέλεσε στην ανάδειξη των δύο μνημείων και την καθιέρωση μνημονικών εκδηλώσεων από το 2016 και εξής (Κλουκίνας 2020: 50). Μένει να αποδειχθεί, εάν η ανάγκη αναμνημόνευσης του τοπικού παρελθόντος θα παραμείνει το ίδιο ισχυρή και μετά την εξασθένιση των παραπάνω παραγόντων.

Ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να υπογραμμισθεί, είναι ότι η ανάδειξη του μνημείου του Αγίου Νικολάου εναρμονίζεται με μια γενικότερη αναθεωρητική τάση της μετα-ψυχροπολεμικής περιόδου στην Ευρώπη. Αυτή αφορά τη σταδιακή αντικατάσταση της μνήμης της αντίστασης και του αντιφασισμού με αφηγήματα που θέτουν στο κέντρο της ιστορικής μνήμης το συλλογικό τραύμα και τα θύματα (Enzo 2016: 312-313). Οι δύο κηρυγμένοι τόποι ιστορικής μνήμης της Σπερχειάδας, η καλύβα Στεφανή και ο ναός του Αγίου Νικολάου, υποστηρίζουν ένα παρόμοιο σχήμα συμβολικής αντικατάστασης στο τοπικό μνημονικό τοπίο (Κλουκίνας 2020: 57-58).

Επίλογος

Τα ερείπια των κατεστραμμένων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εκκλησιών αποτέλεσαν συχνά το κατεξοχήν σύμβολο του τραύματος και την ιδανική υποστασιοποίηση της σχέσης των τοπικών κοινοτήτων με τη νεότερη ιστορία τους. Στην περίπτωση αρκετών ευρωπαϊκών χωρών, η συζήτηση για τη μετατροπή των ερειπίων σε τόπους μνήμης εκκίνησε αμέσως μετά την καταστροφή των ναών, ενώ οι εργασίες ανάδειξης ολοκληρώθηκαν μέσα στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ο χαρακτήρας των μνημείων, ωστόσο, παρέμεινε δυναμικός, τόσο σε συγχρονικό όσο και σε διαχρονικό επίπεδο. Γίνεται φανερό από τις ζυμώσεις που προηγήθηκαν, τις λύσεις που επιλέχθηκαν και τη διαχρονική τους λειτουργία, ότι διαφορετικές ομάδες και γενιές νοσηματοδοτούν και επαναδιαπραγματεύονται τη σημασία των μνημονικών αυτών τόπων με βάση τις δικές τους επιδιώξεις και τα εκάστοτε διακυβεύματα. Ο τρόπος, άλλωστε, με τον οποίο οι σύγχρονες κοινωνίες εμπλέκονται με τα υλικά κατάλοιπα του τραυματικού ή απεχθούς παρελθόντος δεν είναι δεδομένος. Ανεξάρτητα από τις επίσημες μνημονικές πρακτικές, τα υλικά τεκμήρια ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή και στην υποκειμενική εμπειρία μέσω διαφορετικών μορφών οικειοποίησης (Navaro-Yashin 2009). Τα ίδια τα ερείπια λειτουργούν συχνά ως ανεπίσημη πολιτιστική κληρονομιά και ως μάρτυρες διαιρεμένων μνημών και ενδοκοινοτικών δυναμικών (McAttackney 2015).

Το ελληνικό παράδειγμα, αν και παρουσιάζει ομοιότητες ως προς τις πρακτικές διαχείρισης, εντάσσεται σε ένα αρκετά διαφορετικό ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Η ίδια η «βιογραφία» των ερειπίων διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό. Η ανάδειξη των δύο ερειπωμένων ναών που εγκαταλείφθηκαν για πολλές δεκαετίες χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα, πραγματοποιήθηκε πολύ αργότερα, όταν τα «περιβάλλοντα μνήμης» του πολέμου είχαν σχεδόν εκλείψει. Συνδέεται, επομένως, με μία ταυτόχρονη διαδικασία νοσταλγικής αναζήτησης, αναμνημόνευσης και επαναπροσδιορισμού της συλλογικής ταυτότητας σε μία χρονική συγκυρία πολλαπλών κρίσεων, οικονομικών, κοινωνικών και ταυτοτικών. Όπως υποδεικνύει η περίπτωση του Αγίου Νικολάου Σπερχειάδας, η βιωμένη εμπειρία και η ανάγκη αναμνημόνευσης δεν αφορά τόσο το προϋπάρχον κτήριο και το τραύμα, όσο την εξέλιξη του ίδιου του ερειπίου και της κοινότητας με την οποία εμπλέκεται. Ως προς τον ίδιο το ναό, εάν η καταστροφή του κατά τη δεκαετία του 1940 του αποστέρησε την ιερότητα και τον κατέστησε κοσμικό (ή ακόμη και βέβηλο), η μνημειοποίησή του επανέφερε με άλλη μορφή το συμβολικό του περιεχόμενο (Moshenska 2010: 12).

Σε κάθε περίπτωση, η *ad hoc* ανάδειξη και χρησιμοποίηση του ερειπίου ως αντίγραφο του εαυτού του τονίζει την ασυνέχεια και παγώνει τον χρόνο (Φατούρος 2003: 109). Μέσω της μνημειοποίησης το ερείπιο αποκόπτεται από το δυναμικό ιστορικό και κοινωνικό του βίο και εισέρχεται στο λεγόμενο «μνημειακό χρόνο» (Herzfeld 1991: 11), ο οποίος είναι στατικός, αντιτίθεται στην πολυχρονικότητα των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος (Χαμηλάκης 2012: 132, σημ. 36) και αναχαιτίζει τις πολύπλοκες («ριζωματικές») διαδικασίες ερειπιοποίησης (Navaro-Yashin 2009, Stoler 2013). Παράλληλα, αποκρυσταλλώνει και ομογενοποιεί τις μνήμες, προωθώντας επίσης και μονόπλευρες ερμηνείες των ιστορικών συμβάντων (Λιάκος 2017: 39). Στόχος στις δύο ελληνικές περιπτώσεις είναι να προβληθεί ένα συγκεκριμένο επεισόδιο της τοπικής ιστορίας που μπορεί να δράσει ενοποιητικά για την κοινότητα και, την ίδια στιγμή, να εγγραφεί στο εθνικό αφήγημα του τραύματος που προκάλεσε η εμπειρία της Κατοχής. Σε αντίθεση με το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, το οποίο επικεντρώνεται, κυρίως, στο Έπος του 1940 και στο ηρωικό στοιχείο, η ανάδειξη των πολεμικών ερειπίων φέρνει στο προσκήνιο συλλογικές ή επιμέρους τραυματικές μνήμες και βιώματα της περιόδου της Κατοχής.

Καταληκτικά, στη συζήτηση που προηγήθηκε, διατυπώθηκαν κάποιες υποθέσεις εργασίας σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στη σχεδόν ταυτόχρονη ανάδειξη των δύο ερειπωμένων ελληνικών ναών και στην καθιέρωση μνημονικών εκδηλώσεων. Σύμφωνα με αυτές, η δύσκολη εμπειρία της οικονομικής κρίσης και η εκλογική άνοδος των ιδεολογικών απογόνων του ναζισμού είχαν ως αποτέλεσμα την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης και την ετεροχρονισμένη ανάκληση του τραυματικού παρελθόντος. Με αφορμή τη μελέτη περίπτωσης που παρουσιάστηκε εδώ, θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστεί διεξοδικότερα στο μέλλον το κατά πόσο η εμπειρία της ελληνικής κρίσης, με τα δικά της τραύματα και τις δικές της διεκδικήσεις, επηρέασε την επανερμηνεία της μνήμης της δεκαετίας του 1940 μέσα από σχήματα παροντισμού.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Artiaga, L. 2016.** «Ανάμεσα στα ερείπια: μια εκδοτική ιστορία του Oradour-sur-Glane». Στο: Σ. Δορδανάς, Β. Λάζου, Β. Τζούκας και Λ. Φλιτούρης, επιμ. *Κατοχική Βία, 1939-1945: η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*. Αθήνα, Ασίνη, σσ. 297-317.
- Assmann, J. 2017.** *Η Πολιτισμική Μνήμη: γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Botton de, A. 2013.** *Η Αρχιτεκτονική της Ευτυχίας*. Αθήνα, Πατάκης.
- Eco, U. 2013.** *Η Σημειολογία στην Καθημερινή Ζωή*. Αθήνα, Μαλλιάρης Παιδεία.
- Enzo, T. 2016.** *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης: ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*. Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Enzo, T. 2017.** *Αριστερή Μελαγχολία. Η δύναμη μίας κρυφής παράδοσης (από τον 19ο στον 21ο αιώνα)*. Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Ferro, M. 2016.** *Πώς αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*. Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Grass, G. 2005.** *Γράφοντας μετά το Άουσβιτς (μετάφραση και επιμέλεια: Ν. Eideneier)*. Θεσσαλονίκη, University Studio Press.
- Γεωργιάδου, Β. 2019.** *Η Ακρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*. Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη.
- Γιαννιτσιώτης, Γ. 2010.** «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο». Στο: Κ. Γιαννακόπουλος και Γ. Γιαννιτσιώτης, επιμ. *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, 267-314. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Δοξιάδης, Κ. Α. 1947.** *Θυσίες της Ελλάδος. Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*. Αθήνα, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως.
- Δορδανάς, Σ., Λάζου, Β., Τζούκας, Β. και Φλιτούρης, Λ. επιμ. 2016.** *Κατοχική Βία, 1939-1945: η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*. Αθήνα, Ασίνη.
- Δρουμπούκη, Α. Μ. 2014.** *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα, Πόλις.
- Κακαβάς, Γ., Κύρκος, Ν., και Υφαντή, Α. 2012.** «Η εκκλησιαστική τέχνη στην περιοχή της Σπερχειάδας από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως την περίοδο του Μεσοπολέμου (1830-1940)». Στο: *Πρακτικά του Β' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 26-27 Νοεμβρίου 2010*. Αθήνα, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, σσ. 505-538.
- Κανέλλος, Β. 1997.** *Η Σπερχειάδα: Ιστορική, Κοινωνική και Οικονομική Μελέτη*. Σπερχειάδα.
- Καραμήτσος, Φ. 2017.** Οι πληγές της μνήμης που δεν πρέπει να σβήνουν. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 22 Αυγούστου 2017. Διαθέσιμο στο <https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/121162-oi-pliges-tis-mnimis-poy-den-prepei-na-sbinoun>.
- Καρβούνης, Κ. 1997.** Άγιος Νικόλαος Δοβράς (Ασπράγγελοι). *Το Ζαγόρι μας* 230, 11.

- Καυκαλάς, Γ., Βιτοπούλου, Α., Γεμεντζή, Γ., Γιαννακού, Α. και Τασοπούλου, Α. 2015.** «Η αστική αναγέννηση και αναζωογόνηση ως απόκριση στην αστική αλλαγή». Στο: Γ. Καυκαλάς, Α. Βιτοπούλου, Γ. Γεμεντζή, Α. Γιαννακού και Α. Τασοπούλου, επιμ. *Βιώσιμες πόλεις* [ηλεκτρ. βιβλ.]. Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Καψάλης, Φ.Ι. 2015.** *Δοβρά «Της Αλήστου Μνήμης»*. Ιωάννινα.
- Κλουκίνας, Δ. 2020.** Δημόσια Αρχαιολογία και Αρχαιολογία του Πρόσφατου Παρελθόντος: η ανασκαφή και ανάδειξη του Ι.Ν. Αγίου Νικολάου στο μνημονικό τοπίο της Σπερχειάδας. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κοτιώνης, Ζ. 2001.** *44 Ιστορίες της Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα, Εκκρεμές.
- Κουλούρη, Χ. 2017.** «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: συγκρότηση και σύγκρουση». Στο: Ν. Παπαδημητρίου και Α. Αναγνωστόπουλος, επιμ. *Το Παρελθόν στο Παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 45-63.
- Λάζου, Β. 2017.** «Η εμπειρία του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες παιδιών». Στο: Ν. Χριστοφής, επιμ. *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία: Όψεις της Ιστορίας της κατά τη Δεκαετία του '40*. Αθήνα, εκδόσεις Τόπος, σσ. 73-95.
- Λιάκος, Α. 2017.** «Τι είναι “μνήμη”;». Στο: Ν. Παπαδημητρίου και Α. Αναγνωστόπουλος, επιμ. *Το Παρελθόν στο Παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 32-44.
- Μακρυνόρη, Γ. 2018.** Ο Ι.Ν. Αγ. Νικολάου Ασπραγγέλων Ζαγορίου. Αποτύπωση, τεκμηρίωση και εναλλακτικές προτάσεις. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Μπελαβίλας, Ν. 2017.** «Περί μνημείων και μνήμης: οι υλικές πτυχές της ιστορίας». Στο: Ν. Παπαδημητρίου και Α. Αναγνωστόπουλος, επιμ. *Το Παρελθόν στο Παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 64-82.
- Μπούσχοτεν, Ρ., Βερβενιώτη, Τ., Βουτυρά, Ε., Δαλκαβούκης, Β. και Μπάδα, Κ., επιμ. 2008.** *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα, Επίκεντρο.
- Παπανδρέου, Ζ. 2016.** «Δίστομο 1944-2014: Η συλλογική διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος». Στο: Σ. Δορδανάς, Β. Λάζου, Β. Τζούκας και Λ. Φλιτούρης, επιμ. *Κατοχική Βία, 1939-1945: η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*. Αθήνα, Ασίνη, σσ. 397-414.
- Πλάντζος, Δ. 2017.** «Το παρελθόν ως τραυματική εμπειρία στο παρόν». Στο: Ν. Παπαδημητρίου και Α. Αναγνωστόπουλος, επιμ. *Το Παρελθόν στο Παρόν. Μνήμη, Ιστορία και Αρχαιότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 117-135.
- Σακκάς, Α. 2014.** 70 χρόνια από το ολοκαύτωμα της Υπάτης, 17 Ιουνίου 1944. *Υπάτη* 54: 23-30.
- Τενεκετζής, Α. 2020.** *Τα Μνημεία για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)*. Αθήνα, Ασίνη.
- Τσικρίκης, Ν. 2017.** «Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου (1941-1944)». Στο: Ν. Χριστοφής, επιμ. *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία: Όψεις της Ιστορίας της κατά τη Δεκαετία του '40*. Αθήνα, εκδόσεις Τόπος, σσ. 47-72.
- Φατούρος, Δ.Α. 2003.** *Η Επιμονή της Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη.
- Φλάισερ, Χ. 2008.** *Οι Πόλεμοι της Μνήμης: ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*. Αθήνα, Νεφέλη.
- Φρούσου, Ε. και Κλουκίνας, Δ. 2022.** «Οι ανασκαφικές εργασίες στο πλαίσιο ανάδειξης του ιστορικού μνημείου του Αγίου Νικολάου Σπερχειάδας». Στο: Β. Αντωνοπούλου και Σ. Πετρουνάκος, επιμ. *Ίδια η Μνήμη Γινάμενη Παρόν... Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη Χρονική Περίοδο 2011-2019, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 25-28 Νοεμβρίου 2019*. Αθήνα, ΟΔΑΠ, σσ. 707-711.
- Χαμηλάκης, Γ. 2012.** *Το Έθνος και τα Ερείπιά του. Αρχαιότητα, Αρχαιολογία και Εθνικό Φαντασιακό στην Ελλάδα*. Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χανδρινός, Ι. 2015.** «Εθνική Αντίσταση: ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές ενοσιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα». Στο: Κ. Γαρδίκας, Α.Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης και Κ. Ράπτης, επιμ. *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος, τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 189-211.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Bădescu, G. 2019.** Making sense of ruins: architectural reconstruction and collective memory in Belgrade. *Nationalities Papers* 47(2), 182-197.
- Benardou, A., & Droumpouki, A. M. (Eds) 2022.** *Difficult Heritage and Immersive Experiences*. London και New York, Routledge.
- Bevan, R. 2006.** *The Destruction of Memory: Architecture at War*. London, Reaktion Books.
- Bevernage, B. & Wouters, N. (Eds) 2018.** *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History After 1945*. London, Palgrave Macmillan.
- Bold, J. 2017.** «Introduction: Reconstruction: the built heritage following war or natural disaster». Στο: J. Bold, P., Larkham, και R. Pickard, επιμ. *Authentic reconstruction : authenticity, architecture and the built heritage*. London & New York, Bloomsbury Academic, σσ. 1-26.
- Campbell, L. 1992.** Towards a new cathedral: the competition for Coventry Cathedral 1950-1951. *Architectural History* 35: 208-234.
- Casson, H., Colvin, B. & Groag, J. 1945.** *Bombed Churches as War Memorials*. London, The Architectural Press.
- Clapson, M. και Larkham, P.J. 2016.** «The Blitz, its experiences, its consequences». Στο: M. Clapson και P.J. Larkham, επιμ. *The Blitz and its Legacy: War-time Destruction to Post-War Reconstruction*. London & New York, Routledge, σσ. 1-16.
- Clark, B. 2015.** Memory in ruins: remembering war in the ruins of Coventry Cathedral. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, University College London.
- Cole, D. 2006.** Rebuilding ground zero. *Science & Spirit* 17.
- Connerton, P. 1989.** *How societies remember*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Durkheim, E. 1912.** *Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Le Systeme totémique en Australie*. Paris, Alcan.
- Elżanowski, J. 2010.** Manufacturing ruins: architecture and representation in post-catastrophic Warsaw. *The Journal of Architecture* 15(1), 71-86.
- Farmer, S.B. 1995.** Oradour-sur-Glane: memory in a preserved landscape. *French Historical Studies* 19(1), 22-47.
- Flinn, C. 2016.** «Reconstruction constraints: political and economic realities». Στο: M. Clapson και P.J. Larkham, επιμ. *The Blitz and its Legacy: War-time Destruction to Post-War Reconstruction*. London & New York, Routledge, σσ. 87-98.
- Herbert, J.D. 1999.** Bad Faith at Coventry: Spence's Cathedral and Britten's "War Requiem". *Critical Inquiry* 25(3), 535-565.
- Herzfeld, M. 1991.** *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*. Princeton, Princeton University.
- Hobsbawm, E. 1994.** *The Age of the Extremes: the Short Twentieth Century 1914-1991*. New York, Vintage.
- James, J. 2006.** Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden. *ETHOS* 34(2), 244-272.
- Johnson, M.H. 2012.** Phenomenological approaches in landscape archaeology. *Annual Review of Anthropology* 41, 269-284.
- Kila, J.D. 2013.** Inactive, reactive or pro-active? Cultural property crimes in the context of contemporary armed conflicts. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 1(4), 319-342.
- Komska, Y. 2011.** Ruins of the Cold War. *New German Critique* 112, vol. 38(1), 155-180.
- Larkham, P.J. 2010.** Developing concepts of conservation: the fate of bombed churches after the Second World War. *Transactions of the Ancient Monuments Society* 54, 7-34.
- Larkham, P.J. 2020.** Bombed churches, war memorials, and the changing English urban landscape. *Change Over Time* 9(1), 48-71.
- Macauley, R. 1953.** *Pleasure of Ruins*. London, Thames & Hudson.
- Martire, P. 2018.** «A case study in the City of London: St Alban's church in Wood Street». Στο: Britain at War. Damages, debates, reconstruction during and after the Second World War. *Storia Urbana* 158, 149-163.
- Mazower, M. 1993.** *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-1944*. New Haven & London, Yale University Press.

- McAtackney, L. 2015.** Memorials and marching: archaeological insights into segregation in contemporary Northern Ireland. *Historical Archaeology* 49(3): 110-125.
- Meskill, M. 2002.** Negative heritage and past mastering in archaeology. *Anthropological Quarterly* 75(3), 557-574.
- Morel, M. 2012.** Coventry Cathedral, 1962: Redeeming the Scar into Modernity. *Études Britanniques Contemporaines* 43, 123-138.
- Moshenska, G. 2010.** Charred churches or iron harvests? Counter-monumentality and the commemoration of the London Blitz. *Journal of Social Archaeology* 10(1), 5-27.
- Moshenska, G. 2015.** Curated ruins and the endurance of conflict heritage. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 17(1), 77-90.
- Mosse, G. L. 1990.** *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars.* Oxford & New York: Oxford University Press.
- Nora, P. 1989.** Between memory and history: le lieux de mémoire. *Representations* 26, 7-24.
- Pane, A. 2018.** «“Ruins for remembrance”: the debate about the bombed London City churches and its echoes in Italy». Στο: Britain at War. Damages, debates, reconstruction during and after the Second World War. *Storia Urbana* 158, 111-148.
- Pantzou, N. 2011.** «Materialities and traumatic memories of a twentieth-century Greek exile island». Στο: A. Myers και G. Moshenska, επιμ. *Archaeologies of Internment.* New York, Dordrecht, Heidelberg και London, Springer, σσ.191-205.
- Pantzou, N. 2015.** By the people, for the people. The case of a community museum of traumatic Greek heritage. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 17(1), 22-37.
- Pohlad, M.B. 2005.** The appreciation of ruins in Blitz-era London. *The London Journal* 30(2), 1-24.
- Portelli, A. 1997.** *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue.* Wisconsin, University of Wisconsin Press.
- Silverman, H. (Ed) 2011.** *Contested Cultural Heritage. Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World.* New York, Dordrecht, Heidelberg και London, Springer.
- Solomon, E. (Ed) 2021.** *Contested Antiquity: Archaeological Heritage and Social Conflict in Modern Greece and Cyprus.* Bloomington, Indiana University Press.
- Stoler, A. L. 2013.** «“The rot remains”: from ruins to ruination». Στο: A.L. Stoler, επιμ. *Imperial Debris: On Ruins and Ruination.* Durham και London, Duke University Press, σσ.1-35.
- Stone, M. 2004.** A memory in ruins? *Public Archaeology* 3, 131-144.
- Van Boeschoten, R. 2006.** Broken bonds and divided memories: war time massacres reconsidered in a comparative perspective. *Oral History* (Autumn 2006), 39-48.
- Winter, J. 1998.** *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Wylie, J. 2012.** «Landscape and phenomenology». Στο: P. Howard, I. Thompson, E. Waterton και M. Atha, επιμ. *The Routledge Companion to Landscape Studies.* London, Routledge, σσ. 54-65.

Σημειώσεις – Endnotes

- ¹ Αν και οι αεροπορικές επιθέσεις δεν ήταν άγνωστες στις αρχές του 20ού αιώνα (Clapson & Larkham 2016: 1-2), η χρήση αεροπορικών μέσων γενικεύτηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.
- ² Οι πληροφορίες για το ναό του Αγίου Νικολάου Σπερχειάδας, που αποτελεί και τη βασική μελέτη περίπτωσης, αντλήθηκαν από τις αναρτημένες στο diangeia.gov.gr πράξεις και τα έγγραφα που αναφέρονται στη μελέτη, την ένταξη και ανάδειξη του μνημείου. Στοιχεία αντλήθηκαν, επίσης, από επιτόπια έρευνα και από συνομιλίες με φορείς και κατοίκους της περιοχής κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάδειξης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας, καθώς και από το διαδικτυακά προσβάσιμο οπτικοακουστικό υλικό του Συλλόγου Νέων Σπερχειάδας που περιλαμβάνει αποσπάσματα από μνημονικές εκδηλώσεις και συνεντεύξεις κατοίκων. Οι πληροφορίες για τη δευτερεύουσα μελέτη περίπτωσης, το ναό του Αγίου Νικολάου Ασπραγγέλων, αντλήθηκαν από τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της Γ. Μακρυνόρη (2018) στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, από τοπικές εκδόσεις και από ιστοσελίδες.
- ³ Για το πολυσύνθετο ζήτημα της αυθεντικότητας βλ. Bold 2017: 3–6· Moshenska 2015: 86–87.
- ⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι στα γαλλικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας στιγματίζεται ο ρόλος του καθεστώτος του Vichy, ενώ υποβαθμίζεται η εχθρότητα την οποία αντιμετώπισε η Αντίσταση από τον γαλλικό πληθυσμό (Ferro 2016: 509).
- ⁵ Πιο πρόσφατα, τα ερείπια του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου στη Νέα Υόρκη λειτούργησαν για ένα διάστημα ως τόπος μνήμης (Meskell 2002· Moshenska 2015: 81), ενώ ενδιαφέρουσες είναι και οι συζητήσεις σχετικά με τη διαχείριση των ερειπίων που προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί των δυνάμεων του NATO στην πόλη του Βελιγραδίου (Bădescu 2019).
- ⁶ Οι ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό και πρώτες ύλες κατά τη διάρκεια του πολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων είχαν ως αποτέλεσμα πολλά από τα ερείπια των πληγέντων αστικών κέντρων να παραμείνουν στη θέση τους για αρκετά χρόνια (Flinn 2016: 88).
- ⁷ Ο Basil Spence (1907-1976) υπήρξε σημαντικός εκπρόσωπος του μοντερνισμού και ιδιαίτερα του ρεύματος του μπρουταλισμού. Έργο του, ανάμεσα σε πολλά άλλα, είναι το κτίριο της Τράπεζας Πειραιώς στην οδό Σταδίου στην Αθήνα.
- ⁸ Μία αναλογία μπορεί να βρεθεί σε αυτό που ο Schiller (1796) παρατηρεί ως ανάδυση της φύσης στον κόσμο του ποιητή, όταν πια η ίδια η φύση αρχίζει σταδιακά να εξαφανίζεται από τη ζωή των ανθρώπων ως άμεση εμπειρία (de Botton 2013: 196).
- ⁹ Για να παραφράσουμε τον Günter Grass (2005), σε χωράφια που εξυγιάνθηκαν με ριζική αποψίλωση βλασταίνουν ανάλογες συναισθηματικές αντιδράσεις.
- ¹⁰ Αναφέρεται, για παράδειγμα, το σκίτσο του Τάσου Αναστασίου στην εφημερίδα *Αυγή* της 8ης Φεβρουαρίου 2015, που παρουσίαζε τον Γερμανό Υπουργό Οικονομικών Wolfgang Schäuble ως αξιωματικό της Wehrmacht, και οι αντιδράσεις που αυτό προκάλεσε (βλ. <https://www.spiegel.de/politik/ausland/wolfgang-schaeuble-in-syriza-karikatur-als-nazi-darges-tellt-a-1018392.html>).

How to cite this article: Κλουκίνας, Δ 2025 Οι ερειπωμένες εκκλησίες ως τόποι μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: το ευρωπαϊκό πλαίσιο και η ελληνική περίπτωση, *Κριτικές Μελέτες στην Πολιτιστική Κληρονομιά* 5 (1): 2, 1 – 20. DOI: <https://doi.org/10.26220/cschr.4351>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 Unported License (CC-BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited. See <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.